

TÓTH ENDRE

SZENT QUIRINUS SABARIÁBAN – ÉS VELENCE SABARIAI ALAPÍTÓI

ARómai Birodalom szervezeti újjászervezését célul tűző Diocletianus császár a IV. század legelején feladatának tartotta a vallási megújítást is. Az uralkodók a birodalom lakossága hűségét a császártisztelet vallási szertartásainak segítségével látták már évszázadok óta biztosíthatónak. A szertartások lényegi része a pogány istenek oltárán tömjént dobni a tűzre és a császár jóllétéért – ami egyet jelentett a birodalom sikeres működésével – fohászkodni. Az egyistenhívő keresztények azonban ilyen módon nem végezheték el a szertartást. A keresztényüldöző rendeletek rá szerették volna kényszeríteni a keresztényekre az áldozatbemutatást.

Diocletianus és társcsászárai a IV. század első évtizedében négy rendeletet adtak ki a keresztények ellen. Ezekben előírták először az egyházi vezetőknek, majd végül a birodalom minden lakosát kötelezték az áldozatbemutatásra. Quirinus püspök azok közé a vértanúk közé tartozik, akiknek a haláláról és ereklyéinek sorsáról részletesen értesülünk. Ezeket a szövegeket részben még a szent életének és vértanúságának szemtanútól, kortársaitól származó értesülések alapján írták. Szenvedéstörténetének leírásai nemcsak Sabaria IV. századi történetének és városképeinek fontos forrásai, hanem a XIII. századi történetírónak, Kézai Simonnak egy olyan megjegyzését is segítenek értelmezni, amely egyúttal az ő történetírói munkamódszerébe is bepillantást enged.

A III. század legvégén¹ Quirinus (magyarosan Kerény) volt a Colapis (Kulpa) torkolatánál a Savus folyó (Száva) mellett alapított és a tartomány történetében jelentős szerepet játszó Siscia (Sziszek, Sisak, Horvátország) coloniájának püspöke. Kr. u. 303-ban, az első Diocletianus-kori keresztényüldözés alkalmával fogták el.² Vértanúságának történetét, földi maradványainak sorsát szenvedéstörténete beszéli el.³ A passió részben megőrizte a párbeszéd formában írt eredeti vértanúaktát, amelyet később kissé kibővítettek: ezt a szöveget

- 1 Quirinusról összefoglalóan: ZEILLER 1918, NAGY 1939, 65–68., EGGER 1948, SIMONETTI 1955, 234–, LIPPOLD, A., Quirinus 7. PWRE. Hbd. 46, 1323–1324, KATIČIĆ 1999, 65–66, RONCAIOLI 1980–1981, 215–249. ŠAŠEL, J., Siscia, PWRE Suppl. 14, 1974, 739.
- 2 Szent Jeromos 309-re keltezi a kivégzését. Nagy Tibor (1939, 65.) és Jaroslav Šašel alapos okokkal 303-ra keltezi.
- 3 BHL 7035–7038, Acta Sanctorum, Iunii I. kötet 375., RUINART 1857, CHIESA 2013, magyar fordítása: BALOGH 1935, KOVÁCS 2011, 82–88.

a IV. század utolsó harmadában Sabariában, a várost jól ismerő ember állította össze.⁴ Elbeszéléseinek helyszínei híven követik Savaria városszerkezetét: ezért a passióban említett helyszínek pontosan vagy hozzávetőlegesen azonosíthatók.

A SZENT QUIRINUS-PASSIÓ ÉS A PÜSPÖK VÉRTANÚSÁGÁRA VONATKOZÓ MÁS FORRÁSOK

A IV. század eleji vértanúkról aktáik, a „kihallgatási jegyzőkönyvek” adnak hiteles képet. Ezeket passiónak, szenvedéstörténetnek nevezzük. A kihallgatások bírósági tárgyalásként folytak, amiről jegyzőkönyvet készítettek. Ezekben a kihallgatás menetét, a bíró és a vádlott szavait jegyezték fel. A eredeti formában fennmaradt akták néhány mondatos bevezetés után a bíró és a vádlott párbeszédét tartalmazzák, utalásokkal a vádlott meggyőzésének, megtörésének a kísérletére, és az áldozatbemutató kikényszerítését célzó kínvallatásra. A jegyzőkönyveket a városi irattárak őrizték. Fennmaradásukat az tette lehetővé, hogy a keresztények szabad vallásgyakorlatának biztosítása után (Kr. u. 313) a jegyzőkönyveket lemásolták, hogy a keresztények olvassanak társaik kitartásáról és hitbeli hűségéről. Később a párbeszéd formában írt jegyzőkönyveket átdolgozták. Szövegüket bővítették, hogy a keresztény liturgiában is felhasználhatók legyenek, és a vértanúk mennyei születésnapján, azaz a haláluk napján a megemlékező szertartásokon felolvassák őket. A Quirinus-passió ezek közé tartozik, de a kihallgatás menetét még az eredeti párbeszéd formában őrizte meg.⁵

A passio az üldözések megindulásának ismertetésével kezdődik. Elmondja, hogy Maximus előljáró – *praeses*nek⁶ nevezik, de minden bizonnyal városi előljáró volt – parancsot adott a püspök elfogására. Quirinus ekkor a krisztusi parancsot követte: „*Ha üldöznek titeket az egyik városban, akkor fussatok a másikba*” (Máté-evangélium 10, 23). Menekülés közben fogták el, és a helytartó elé állították. Első kihallgatása a „*praeses*” előtt folyt, aki felszólította, hogy engedelmessédjék a császárok parancsainak. Quirinus ezt megtagadta: „én ezeknek nem hódolok, mert semmik. Az én Istenem pedig, akinek hódolok, ott van az égen, a földön és minden helyen.” Az ismételt fenyegetésre, hogy megkínózzák, ha nem dob tömjént a tűzbe, azaz pogány módon nem mutat be áldozatot, a püspök felelete: „Nem áldozok a gonosz szellemeknek, mert írva van: ördögök a pogányok összes istenei és gyökerestől el fognak veszni, akik áldoznak a pogány isteneknek.” Maximus áldozatbemutató esetén pogány papi tisztséget ajánlott fel Quirinusként, de eredménytelenül. Ezután a püspököt börtönbe zárták, ahol megtérítette Marcellus börtönőrt. Maximus végül Pannonia Prima helytartójához, Amatiushoz küldte Quirinust.

Ítéletre és a keresztények megfélemlítésére Quirinust Savariába kísérték. A város színházában (*in theatro*), nagy nyilvánosság előtt folyt le a bírósági tárgyalás, amelynek eredményeként halálra ítélték, és a *Sabaris/Sabaria*⁷ patak hídjáról malomkövel a nyakában június 4-én⁸ a vízbe vetették. Ahol a holttestet a vízből kiemelték, a keresztények imádkozó helyet létesítettek. A scarbantiai kapu melletti keresztény bazilikában temették el.⁹ A passi-

4 NAGY 1939, 67–68.

5 TÓTH 2011 (Utószó) 51–79.

6 Maximus nem helytartó, hanem sisciai városi vezető lehetett: KOVÁCS 2011, 89, 189.

7 RONCAIOLI 1980–1981, 239, 13. jegyzet.

8 Martyrologium Hieronymianum, június 4-én jegyzi Quirinus mennyei születésnapját.

9 TÓTH 1973, TÓTH 1975.

óhoz később két függeléket csatoltak. Az első¹⁰ elbeszéli a vértanú püspök ereklyéinek a menekítését a barbárok elől Rómába, a második¹¹ pedig a XII. századi translációt a Tiberisen túli Szűz Mária-bazilikába.

Quirinus vértanúságát említi a Szent Jeromos által 380 körül szerkesztett Krónika¹² is. Jeromos 347 körül a Pannonia és Itália határán fekvő Stridóban született. A nem túl távoli Siscia püspökének vértanúsága ezért is felkelthette Jeromos figyelmét. Nem sokat tudott azonban Quirinusról. Csupán annyit jegyzett fel, hogy a püspök Krisztusért halt meg. Sem a helyszínt, sem a további részleteket nem ismerte.¹³ „Quirinus sisciai püspököt dicsőségesen Krisztusért, megölték. Ugyanis kézi malom kövével nyakában hidról a folyóba taszítva igen hosszasan úszott és beszélt a nézőközönséghez, hogy példájától ne rettenjenek meg, és imádkozva nehezen érte el, hogy elmerüljön” – írta.

Amíg Szent Jeromos feljegyzése az egyházatya lokálpatrióta ismerete és érdeklődése lehet, annál különösebb, hogy a hispániai származású Prudentius „A koszorúkról” című versorozatában a Róma-városi, afrikai, itáliai, antiochiai és hispaniai vértanúk mellett miért írt a pannóniai Quirinusról is verset. Akkor, amikor a vértanú ereklyéinek még Savariában kellett lenniük¹⁴: Prudentius 402/403-ban járt Rómában. Tehát a szent híre a IV. század végére már eljutott Rómába. Ha a pannóniai vértanúk tiszteletének itáliai, főleg észak-itáliai meghonosodására, a sirmiumi Demetriusra, Iraeneusra, Anastasiára gondolunk, Quirinus beleillik a sorba. A népszerűvé válás és a tiszteletük elterjedése Itáliában vagy a Balkánon azonban csak az V. században, már a menekülések és translációk következménye. A püspök vértanú már a maradványainak Rómába szállítása előtt ismert volt, és különleges figyelmet kapott a keresztények körében. Az sem lehet véletlen, hogy sem Szent Jeromos, sem pedig Prudentius mit sem tud a vértanúság savariai helyéről; püspöki székhelyét, Sisciát azonban ismerik. Lehet, hogy ebben az elhallgatásban az adatközlők – esetleg a Rómában élő sisciaiak – némi szándékossága is tetten érhető.

Feltűnő az is, hogy Tours-i Szent Gergely püspök (540–594) Történeteinek 1. könyvében, amikor a Diocletianus-kori keresztényüldözésekről írt,¹⁵ egyedül Quirinust nevezi meg. A tours-i püspök sem ismerte a passió szövegét, hanem Prudentius és Jeromos alapján írt a vértanúról. Ugyanebben az időben a szintén Galliában élő és Tours-i Gergellyel kapcsolatot tartó Venantius Fortunatus egy hosszú szent-felsorolásban Quirinussal kapcsolatban szintén csak Sisciát ismeri¹⁶: „*a fénylő Siscia adja Quirinust*”.

Ezekkel a feljegyzésekkel szemben a 425 körül összeállított vértanújegyzék (Martyrologium Hieronymianum), műfajának megfelelően megadja a vértanú halála napját, és esetenként néhány szóval a helyszínt és az összeállítás idején a nyughelyét is megnevezi.¹⁷ „*Június 4: A pannóniai városban, Sabariában Quirinus (szenvedett vértanúságot). Rómában a katakombáknál fekvő temetőben, a via Appián, a harmadik mérföldnél (nyugszik)*”.

10 BHL 7036.

11 BHL 7037.

12 KOVÁCS 2011, 91.

13 Hieronymus, *Chronicorum II.* könyv, MIGNE, J.-P., *Patrologiae cursus completus, Series Latina*, Tomus XXVII, Paris, 1866, 495–496.

14 DELEHAYE MH Comm. 303., NAGY 1944–46, 248.

15 *Tours-i Gergely*, Korunk története – A frankok története. Pozsony 2010, 164.

16 *Venantius Fortunatus*, Carminum lib. VIII. Monumenta Germaniae Historica, Auctorum antiquissimorum IV:1, Berlin 1961, 185:153, TÓTH – ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994, 28; KOVÁCS 2011, 94.

17 Martyrologium Hieronymianum június 4: *in Sabaria civitate Pannoniae Quirini episcopi. Item Romae in cimiterio Catacumbas via Appia miliario III.*

A passio kéziratának kritikai kiadása (2013) fontos eredményt hozott Savaria római kori múltjához.¹⁸ A passio szövegét 17 itáliai kódexben lelték fel, azonkívül a Magnum Legendarium Austriacum hét XII–XV. századi kéziratában is olvasható. Az itáliai kódexek közül nyolcat a XI–XIII. században másolták, köztük azt a XII. századi vaticáni kódexet (Vat. lat. 1191 szám), amit Géfin Gyula is megnézett, és néhány lapjáról fényképmásolatot is készítettett. Az ebben a kódexben található Quirinus-passiót közölték nyomtatásban először,¹⁹ és ezek alapján jelent meg a szöveg az Acta Sanctorumban,²⁰ és ezt vette át Theodor Ruinart többször is kiadott munkája.²¹

A passio közkézen forgó szövegében, amely az első nyomtatott szövegkiadásokon alapszik, a vértanúság patakjának a neve *Sibaris*. A szövegromlás sejthető volt, és a kritikai kiadás alapján be is bizonyosodott: a kéziratokban²² a patak neve *Savaris*. A Sibaris rontott változat először Mombritius könyvében olvasható, és ezt a változatot közölték az Acta Sanctorumban, és Theodor Ruinart is ezt vette át. A *Savaris* név nem okoz meglepetést. A területet megszálló rómaiak a helyi lakosság földrajzi neveit megtartották, településeiket pedig gyakran a melletti folyó vízről nevezték el: a Zala (*Salla*) és a Borostyánkő-út kereszteződésénél alapított municipium neve *Salla* lett. A Mursella (vagy hasonló) nevű Marcal melletti municipium a *Mursella* nevet kapta. Ugyan Mursellát a II. század elején az *Arrabo* folyó mellett alapították, de akkor már a folyó torkolatánál létesített katonai tábor ezt a nevet felhasználta (*Arrabona*, Győr), ezért a keletre folyó patak nevét használták fel. Kérdés azonban, hogy a Sabaris/Savaris névalak az eredeti forma, vagy a patak neve nem Savaria volt-e.

A SZENVEDÉSTÖRTÉNET HELYSZÍNEI SAVARIÁBAN

A Passio jó néhány helyszínt nevez meg, amelyek holléte megállapítható: Quirinust a színházban (*in theatro*) ítelték el, a *Savaris* patak hídjánál végezték ki, a holttest megtalálásánál imádkozó hely keletkezett (*locus orationis*), a Scarbantiai kapu közelében álló bazilikában (*basilica ad Scarbatensem portam*) temették el. Ezért következtetett egykor Nagy Tibor arra, hogy a IV. század második felében író szerző ismerte Savariát.²³

Savaria ma már viszonylag ismert topográfija segítségével a passió legtöbb helyszíne meghatározható. Savaria városfállal körbevett²⁴ magja két, északi–déli irányú patak között fekszik. A nyugati patak *Savaris* nevéből származik a colonia Savaria neve: ez a Perint patak. A név a IX. századig megőrződött (*Sevira*), és a felső folyásán, Ausztriában átalakulva máig megmaradt (Zöbernach). A keleti patak a Savariától északra a Perintből leágazó keskeny mesterséges csatorna, amelyet vagy amelynek egy részét a rómaiak minden bizonnyal a nyugati ág árszabályozásának a megoldására ástak ki. Ennek a keleti ágnak ma Gyöngyös a neve. A magyar középkortól kezdve a Gyöngyös név a patak vízrajzi értelemben vett eredetétől kezdődött, és az elágazás után a mesterséges ágon folytatódott.²⁵

18 CHIESA 2013

19 MOMBRIUS – Sanctuarium 231–232, 1478 és L. SURIUS (Lorenz Sauer) De probatis sanctorum III. 1579, 666–688

20 Acta Sanctorum Junius I. 381–383. (DANIEL VAN PAPENBROECK)

21 RUINART 1857

22 CHIESA 2013, 508.

23 NAGY 1939, KOVÁCS 2011, 89.

24 A város falait Ammianus Marcellinus említi, és elbeszéléséből kitűnik, hogy legalább két kapunak kellett lennie. *Amm. Marc.* XXX, 6, 14.

25 TÓTH E., Adatok Savaria-Szombathely történeti földrajzához, *Vasi Szemle*, 1972, 239–262. A patak a dombok lábánál települt Kőszeg városának az eredeti Gyöngyös nevét adta, amelyből a német Güns név származott. A település akkor kapta a Kőszeg nevet, amikor nyugatabbra a hegyekben épült várat (felső vár) letelepítették az út és a Gyöngyös patak melletti faluba: TÓTH E., Kőszeg – Güns, *Magyar Nyelv* 70, 1974, 469–473.

A Savariából kivezető távolsági utakat a városfalon kívül temetők szegélyezték. A keresztények halottaikat az Arrabonába (Győr) és Aquincumba vezető keleti út körzetében temették el, ahol az ismert lelőhelyű IV–V. századi keresztény sírkövek előkerültek. A várostól és a Perint pataktól nyugatra a dombokig nagy területen azonban nincsenek sem kora császárkori hamvasztásos, sem késői csontvázas sírok. Viszont itt kerültek elő a pogány vallási emlékek és a tartományi császárkultuszra vonatkozó feliratok.²⁶ Ezekből arra kellett következtetni, hogy a Pannonia Superior császárkultusz-központjának a létesítményei nem tették lehetővé a temetkezések terjeszkedését. Tudjuk, hogy Savariában létesítették a tartományi illetékességű provinciális forumot, ahol a császártisztelet tartományi főoltára, az *ara Augustorum provinciae Pannoniae Superioris* és létesítményei álltak. A forum nyugati szélén, a terepviszonyokat kihasználva építették fel a színházat, ahol Quirinus püspök perét lefolytatták. A püspököt az ítélet után a kivégzéshez végig kellett vezetni a provinciális forumon, a császárkultusz főoltára mellett. Mivel a keresztényüldözések célja a császárok vallásos tiszteletének megerősítése volt, Quirinus tárgyalásának és az ítélet végrehajtásának a pogány vallásos környezete különösen is indokolt volt.

A forum keleti szélén folyik a Perint patak. A római híd a mai Óperint utcai híd körzetében volt sejthető.²⁷ A hídtól mintegy 20 méterrel északabbra a Perint keleti partján a benzinkút építésénél valóban előkerültek a római híd pillérének hatalmas alapkövei.²⁸ A kőhid egy-egy part menti pillérre támaszkodva ívelt át a mély meder felett. E hídról²⁹ vetették vízbe a püspököt. Quirinus nyakára kötött malomkö³⁰ biztosította, hogy az aránylag sekély vízben eredményes legyen a kivégzés. A tárgyalás, az ítélet és a végrehajtása június 4-én történt.

Quirinus holttestét a patak folyásirányában, valahol a hídtól délre találták meg, ahol a keresztények imahelyet létesítettek. Az események után mintegy hét évtizeddel a passio szerzője a temetésről azt írta, hogy a püspököt a Scarbantiai kapunál álló bazilikában temették el.³¹ A temetés helyszíne, figyelemmel a IV. századi halotti kultuszra és az időrendre, megválaszolandó kérdéseket vet fel. A városban nem lehetett temetni, és ezt a rendeletek a IV. században is megerősítették.³²

HOL ÁLLT A BASILICA AD SCARBATENSEM PORTAM?

Vajon a holttestet először a bazilikában temették-e el, vagy pedig abban a temetőben, ahol a keresztények temetkeztek? A bazilika temető-épület volt, vagy a keresztények közösségi temploma, ahol az istentiszteleteket tartották? Temetkezési bazilikát csak a városon kívül

26 TÓTH E., A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban, Arch.Ért. 126, 2001, 5–53.

27 TÓTH – ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994. 24–25.

28 Medgyes Magdolna ásatása.

29 Kivégzés hídon és a folyóba vetés gyakori kivégzési helyszín és mód volt Pannóniában is. Montanust a feleségével együtt vízbe fojtották. Iraeneus sirmiumi püspök holttestét a Bosut patakba dobták: NAGY, 1939, 57–58. Rómában: RIEMANN., H., Pons Valentiniani, PWRE 1952, 2473.

30 A római malomkövek kb. 40–50 centiméter átmérőjük voltak, tehát nem az újkori nagy méretű kövekről van szó, amint az A. Maulbertsch Szent Quirinust ábrázoló festményén látható a szombathelyi székesegyházban.

31 KOVÁCS 2011.

32 KÖTTING 1965, 21.

építhettek. Ezért a holttestet először minden bizonnyal a keresztény temetőben helyezték el, mert a hívek templomot a 320-as évek előtt sem a városban, sem azon kívül aligha építhettek. Ha a bazilika a városfalon belül feküdt, akkor a keresztény közösség temploma volt, ahol az eucharisztikus szertartásokat és a kereszteleseket tartották, de ott nem temettek.³³ Ha a falakon kívül álló templomról lenne szó, akkor a szokásnak megfelelően keresztény temető alakult volna ki a szent sírja körül. A keresztény temető azonban nem itt, hanem a kelet felé vezető út mellett jött létre. Az azonban valószínű, hogy Quirinust először ott temették el, ahol a keresztények temetkeztek. Nem lehetetlen, hogy a XI. század végén épült Szent Márton-templom szakrális eredete ebben a tényben kereshető.³⁴

Savaria szerkezeti vázát és kiterjedését, a városfalak helyét pontosan vagy hozzávetőlegesen megismertük. Savaria városfalai (a II. század második felében épültek) csak a városmagot fogják körbe. Az északi városfal a Petőfi Sándor utca vonalában épült. A Scarbantia felé vezető út kapuja az észak–déli főút és az északi városfal találkozásánál nyílt; a Kőszegi utca északi végének környékén kell keresni.

A városfaltól északra a Deák Ferenc utcáig azonban lekövetett utcák és csatornák voltak. Ha a keresztény bazilika ott épült fel, az városi területnek számított, ahová az üldözések idején Quirinust nem temethették el. Keresztény leletek délebbre, a Kőszegi utca északi végének körzetében kerültek elő: Krisztus-monogramos veret³⁵, sztaurogram alakú bronz lámpafüggeszto-tag³⁶. Az utóbbi a keresztény templom felszerelési tárgyai közé kellett hogy tartozzon.

Korábban felvettem egy másik lehetőséget is a Scarbantiai kapu helyéről, amit ma sem tartok lehetetlennek.³⁷ Mivel a Scarbantiai kapu észak felé, a határ irányába nyílt, lehet, hogy a határerődök kapu-elfalazásai példájára a IV. századi veszélyhelyzet idején befalazták. Ha az északi kapu megszűnt, akkor a városból Scarbantia felé és a birodalmi határra Savaria keleti kapuján keresztül lehetett eljutni, ahonnan az utak Arrabonába és Aquincumba vezettek. Ebben az esetben az elnevezés áttevődött a keleti kapura, és akkor a bazilikát ott kell keresni. A Sabaria DK-i végén fekvő bazilika feltételezéséhez támpont lehet a körzet késő antik temetője, valamint a csak a XIV. században épült Ferences templom és kolostor területén talált leletek: („márvány fal vagy kötömb”, kettős oszlopfő kos fejjel,³⁸ üvegmozaik kockák).

Sajnos Savaria északi városfalának és a kapunak a helye nem kutatható. Nem történt dokumentálás északabbra sem, amikor a szakközépiskola pincéjének kiásásakor vastag alapfalak kerültek elő. Quirinus sírtemploma helyének megállapítása azért is fontos lenne, mert a maradványok átszállítása a város területére a ritka IV. századi translációk egyike.³⁹

33 A bazilikát a szombathelyi székesegyház mellett feltárt nagyméretű, egyhajós mozaik padlós teremmel azonosította PAULOVICS ISTVÁN: Savaria – Szombathely topográfiája. Az 1938–1943. évi ásítások eredményei, Acta Savariensia 1. Szombathely 1943. Az épületegyüttes szokatlanul nagy terme (17 x 47 m) azonban nélküli a keresztény kultuszter bármilyen funkcionális jellegzetességét, liturgikus berendezését, díszítésében keresztény motívumok nincsenek, és a város nyugati felében álló épületegyüttes helye sem azonosítható a város északi, scarbantiai kapuja környékén álló bazilikával: TÓTH 1973, TÓTH 1975. A terem a IV. századi császári palota díszterme volt.

34 KISS G. – TÓTH E., A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984–1992, Communicationes Arch. Hung. 1993, 191.

35 SOSZTARITS O., Szent Márton Kat. 2016. 212, III. 41.

36 TÓTH P. Szent Márton Kat. 2016. 204. III.11.

37 TÓTH E., 1973, 124, 58. jegyzet

38 TÓTH E. Különleges oszlopfők Szombathelyről, in: Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére, Szerk. Kovács L.–Révész L., Budapest 2016, 809.

39 Vö. KÖTTING 1965, 15, 28.

A bazilikába való szállítása aligha magyarázható mással, mint a vértanúsírtet gyors terjedésével a IV. század utolsó harmadában.

A Quirinus-passiónak már Rómában írt első függeléke⁴⁰ elbeszéli, hogy a szent földi maradványait a barbárok elől Itáliába menekülők – időpontja 425 körülre keltezhető⁴¹ – magukkal vitték Rómába.⁴² „Amikor pedig a barbárok betörték Pannonia területére, a keresztény nép Scarbantia (elírás Savaria helyett) városából Rómába menekült és Szent Quirinus püspök és vértanú szent ereklyéit magukkal vitték.” A bővítmény szerzőjének már nem voltak pontos ismeretei a vértanúság helyéről. A *basilicam ad Scarbatensem portam* Scarbantia városává alakult át.⁴³

Amikor az V. század elején megkezdődött a pannóniai lakosság menekülése, elsősorban a városi vezetőréteg próbált biztonságosabb helyre húzódni. A menekülők útja a Borostyánkő-úton Észak-Itáliába vezetett, ahol az V. század folyamán sok pannóniai élt. A Quirinus-passió első függeléke elbeszéli, hogy a menekülők az ereklyéket Észak-Itálián keresztül magukkal vitték Rómába. A savariaiak közül legfeljebb néhány vagyonosabb juthatott el Rómáig. A menekülők többségét Észak-Itáliában telepítették le. A szétválás következménye lehetett, hogy a püspök ereklyéit meg kellett osztani az Észak-Itáliában marad savariaiak és a Rómába tartók között. Quirinus Rómába érkezésének és eltemetésének ünnepe június 12.⁴⁴

Az ereklyéket Róma mellett, a via Appián, a Szent Sebestyén tiszteletére épült bazilika mellett temették el. Egy falkarcolat és feliratok elárulják az eltemetés helyét: Quirinus maradványait a bazilika mellé épített, Platomának⁴⁵ nevezett mauzóleumban helyezték el. Tiszteletére falfeliratot készitettek.⁴⁶ A hely szakrális tekintetben felettebb előkelő: egy időben Péter és Pál főapostolok ereklyéi is a bazilikában nyugodtak. Az ott előkerült feliratok alapján ma már sejthető, hogy mi lehetett a Rómáig tartó szokatlan transláció oka. A hely évszázadok óta a Rómában élő pannóniaiak temetkezőhelye volt.⁴⁷ A IV. század második felében Viventius, 365–367 között Róma város praefectusa, a „feddhetetlen és nagy tudású pannóniai férfiú”⁴⁸ családtagjai is a Platomába temetkeztek, és talán ők alapították a mauzóleumot.⁴⁹ Viventius pedig sisciai származású volt. Valószínűleg Viventius leszármazottai tartották kívánatosnak, hogy származási helyük vértanú püspökét a családi sírépületben helyezték végső nyugalomra. Mindenesetre leányának a sírköve ott került elő.

Quirinusnak a Szent Sebestyén-bazilika nem maradt a végső nyugóhelye. A koraközépkori útleírások még sorra ott emlékeznek meg róla.⁵⁰ A Passio második bővítményéből

40 BHL 7036.

41 A transláció keltezéséről lásd: NAGY 1944–1945, 244–257.

42 Acta Sanctorum, Iunii Vol. I. 375., NAGY 1944–45, 249.

43 DELEHAYE MH Com. 303., NAGY 1944–46, 249. Hasonlóan váltak Róma város vértanúivá Nabor és Nazarius mediolanumi vértanúk, lásd: RONCAIOLI 1980–1981, 237.

44 Martyrologium Hieronymianum június 4 (DELEHAYE MH Com), 303, TÓTH – ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994, 25; KOVÁCS 2011, 44–45.

45 Quirinus római temetkezési helyéről lásd: DE WAAL 1894, 96–108. DUCHESNE 1923, 377–381. Ferrua 1961, 220. A platoma szó eredetileg márványtábla értelmezéséhez: DUCHESNE 1923, 369–370, DENIS-BOULET 1967, 119–122.

46 Inscriptiones latinae cristianae veteres 1777. DELEHAYE 1933, 285.

47 BERTOLINI 1997, 116–.

48 *Ammianus Marcellinus* XXVII, 3

49 BERTOLINI 1997, 118.

50 DELEHAYE MH comm. 303.; Az Itinerarium Salisburgense, Epitome de locis sanctorum, Notitia ex Willelmo Malmesburiensi, Index oleorum.

azonban megtudjuk,⁵¹ 1130 és 1143 között az ereklyéket a Santa Maria in Trastevere bazilikába szállították, ahol díszes szarkofágban más vértanúkkal együtt ma is a főoltár alatti attemplomban vannak.

SZENT QUIRINUS TISZTELETE VENETO-BAN

Az ereklyéket kísérő sabariai menekültek nagyobb számban aligha juthattak el Rómába, legfeljebb csak az előkelőbbek. Ennek is következménye lehet, hogy a passió függelékének szerzője Sabariáról nem tud, hanem félreértve a passió szövegét, Scarbantiából származtatta az ereklyéket. A sabariaiak tömege útközben leszakadt, és a többi pannóniai menekültekhez hasonlóan Észak-Itáliában telepítették le őket. Az elszakadás következménye lehetett, hogy Quirinus püspök ereklyéit meg kellett osztani az Észak-Itáliában maradtak és a Rómába utazók között. Mindez – bár megalapozott és hihető – feltételezés is lehetne. Az eseményeknek ezt a menetét azonban bizonyítani lehet: ugyanis már az V. század közepén Quirinus-ereklye tűnik fel Aquileiában és Gradóban, majd pedig a szent tisztelete széles körben elterjedt Venetóban.

1871-ben a gradoi Santa Eufemia-bazilika főoltára alapjának feltárásakor egy márvány ládikát találtak,⁵² amelyben egy kerek és egy ellipszis alakú ereklyetartó ezüstdoboz volt. Az ovális dobozka fedelén a keresztet egy-egy bárány fogja közre. A doboz oldalán alul és felül felirat, köztük pedig kerek mezőben szembenéző mellképek sorakoznak. Az egyik oldalon szembenéző Krisztus, akit a két főapostol fog közre. Mindhármukat egy-egy pálmafa választja el a hátoldalon látható öt hasonló mellképtől. A dobozt a felirata szerint⁵³ Szent Cantius, Cantianus, Cantianilla, Quirinus, Latinus és Szent Lőrinc képe díszíti. A három testvér: Cantius, Cantianus és Cantianilla a Decius-kori keresztényüldözés alkalmával kivégzett, Aquileiában tisztelt vértanúk.⁵⁴ Latinus talán Brixia (Brescia) szentként tisztelt, IV. század elején élt püspöke lehet.⁵⁵ Az ereklyetartó doboz az V. század közepére biztonsággal keltezhető.⁵⁶ Az ereklyék akkor kerültek el Aquileiából, amikor 568-ban I. Paulinus püspök-pátriárka a langobárdok elől egyháza értékeivel együtt Gradóba menekült.⁵⁷

Ki volt az ereklyetartó dobozon olvasható Quirinus nevű szent? Az ereklyetartó koraisága miatt csak vértanúk jöhetnek szóba. A Martyrologium Hieronymianum még négy Quirinus nevű vértanút ismer, de ezek tisztelete Venetóban nem mutatható ki. Marad a sisciai püspök, akinek ereklyéi a VI. században Ravennába is eljutottak.⁵⁸

51 Acta Sanctorum. Jun. IV. 375.

52 BUSCHHAUSEN 1971, 246–249., a régebbi irodalommal; CUSCITO G., L'argenteria paleocristiana nella valle del Po, Antichita altoadriatiche 4, Udine 1973, 307–308, 311–313., ZOVATTO, P. L., La capsella argenea di Grado con le imagini clipeatae, Aquileia Nostra 23, 1952, 17–16. DEICHMANN 1989, 183. CUSCITO 1974–1975, 642–.

53 Inscriptiones latinae cristianae veteres nr. 1910 a-b.

54 LANZONI 1927, 866. DELEHAYE 1933, 331., NIERO 1982, 1985.

55 Martyrologium Romanum március 24-én jelzi Latinus Brixiensis-i (Brescia) püspököt.

56 A doboz tetején a két bárány közötti gemmás kereszt képtípusa a 450-es éveknél korábbra aligha keltezhető. A ládika post quem keltezését mindenesetre a Quirinus-transzláció határozza meg.

57 Paulus Diaconus, Hist. Long. II. 10; vö. CUSCITO 1974–1975, 646., és a Chronicon Gradense, MONTICOLO 1890, 1, 10.

58 DEICHMANN 1976, 372–374.

Nem a gradói ereklyetartó az egyedüli, ami szent Quirinus venetói tiszteletét bizonyítja. Megemlékezik Quirinusról a *Chronicon Gradense*,⁵⁹ amely Paulus aquileiai pátriárka (+571) menekülését Gradóba az ereklyékkal beszéli el. Az elbeszélést majd szó szerint megismétli a *Chronicon Venetum vulgo Altinate*.⁶⁰ A gradói krónika közlése különösen fontos, mert leírta: Quirinus pap volt, és vértanúságának napja június 4. Ez a megjegyzés azonosítja a sisciai püspököt, akinek ez a vértanúságának a napja. A krónika a továbbiakban Éliás pátriárka tevékenységét ismertetve emlékezik a Quirinus-ereklyéről.⁶¹ A Quirinus-ereklyéket később II. Fortunatus gradói érsek⁶² a 824-ben készült „végrendeletében” is említi, ami a szent tiszteletének folyamatosságát bizonyítja.

Quirinus tiszteletének a friuli-i elterjedésére vonatkozóan csak az egyházmegyei sematizmusok adataira tudtam támaszkodni. Az adatok ugyan későiek, de mivel az V. század és a XX. század között nem volt olyan esemény, amely a ritka szent tiszteletét kiválthatta volna, a késő antik szentisztelet hatásának kell tartanunk.

Veglia – Krk: a jelenlegi püspöki székesegyház a XII. században épült, és védőszentje ma Szent Quirinus sisciai püspök és vértanú.⁶³ Ő az egyházmegye védőszentje is. A katedrális mellett a tiszteletére egy román korban épült kápolna áll, és a szent tiszteletét R. Katičić kora középkori eredetűnek és a menekült sisciai keresztények meghonosításának gondolta.⁶⁴ A Krk-i katedrális régi antiphonariumában a róla szóló himnuszok megtalálhatók voltak.⁶⁵

Az 1599-ben Szent Klára patrocíniummal alapított udinei plébániatemplom védőszentje 1701-től a sisciai szent Quirinus,⁶⁶ és talán a XI. században létező, később megszűnt, Szent Quirinus tiszteletére épült monostor utóadaként⁶⁷ Quirinus a védőszentje a Bolzano-Bressanone (Bosen-Brixen) városi decanatusnak.⁶⁸ Cormonsban a Szent Adalbert püspök és vértanú plébánia területén Szent Quirinus tiszteletére szenteltek templomot.⁶⁹ A jórészt modern adatoknál érdekesebb, hogy a San Pietro al Natisone plébánia területén,⁷⁰ Cividale-től északra a Natiso patak hídja Quirinus nevét viseli (Ponte di Santo Quirino), amely mintha a szent halálának módjára utalna. Pordenonetől néhány kilométerre egy falu is viseli Quirinus nevét.

A sisciai püspök tisztelete Venetoban a XII. században élő volt. II. Pelegrino pátriárka (1194–1204) díszes oltárelőlapot készíttetett a cividalei dómban, amely Máriát a gyermek Jézussal az apostolok és szentek között ábrázolta. A szentek között püspöki ruhában, pásztorbottal Quirinus is megjelenik.⁷¹

59 MONTICOLO 1890, XIII–XIV. a XI. századi vaticani kézirat Vaticano Urbinate 440., és a XIII. sz. első felében írt velencei kódex.

60 Monumenta Germaniae Historica Scriptores XIV, 13.; Dandolo rövidített: Muratori, Scriptores rerum Italic. XII 94, 1.

61 *Chron. Ventum v. Altinatum*, Monumenta Germaniae Historica Scriptores XIV. 13.

62 II. Fortunatus patriárkáról lásd KRAHWINKLER 1992, 215–220.

63 Opci sematizam katoliceke crkve u Jugoslaviji Zagreb 1974, 453–456, 460.

64 KATIČIĆ 1999, 251.

65 KATIČIĆ 1999, 251.

66 Stato personale e locale dell’Arcidiocesi di Udine, Udine 1966, 4.

67 A monostort említi Gilberto Pressacco, Il patriarca Poppone e la musica ad Aquileia e Grado nel secolo XI, in: Poppone. L’eta d’oro del patriarcato di Aquileia, Roma 1997, 230.

68 Catalogus cleri Bauzanensis – Brixienensis, Brixiae 1970, 41, 46.

69 Indicatore dell’arcidiocesi di Gorizia, Gorizia 1971. 77–78.

70 Stato personale e locale dell’Arcidiocesi di Udine, Udine 1966, 172.

71 CUSCITO, G., La pala di Pellegrino II nel duomo di Cividale, 105.

Quirinus ereklyéinek korai feltűnését Gradóban és tiszteletének elterjedését Venetóban aligha lehet mással magyarázni, mint a sabariai menekültekkel, akiket Aquileia környékén telepítettek le. Quirinus venetói tiszteletét és ismertségét jól mutatja, hogy a helyi vértanúk között tartják nyilván.⁷² Hogy fennmaradhatott-e egyes Velence környékén élőknel a sabariai származás tudata a XIII. századig, arról közvetlen adatot nem ismerünk. A Quirinus-tisztelet fennmaradása azonban támogatja ezt a lehetőséget. A vezetőréteg egyes családjairól tudjuk, hogy számon tartották vélt vagy valós régi származásukat. A nemesség vezető családjainak a besorolása is lényegében eszerint történt.⁷³

KÉZAI SIMON VELENCE SABARIAI SZÁRMAZÁSÚ ALAPÍTÓIRÓL

Quirinusnak már az V. században Észak-Itáliában kimutatható tisztelete segít értelmezni Kézai Simon történeti munkájának egy rejtélyesnek és hihetetlennek tűnő megjegyzését. Kézai részletesen írt a Magyarország területét az első honfoglalással, 700-ban birtokba vevő "hunokról". Ebben a történetben Sabariának kiemelt és előkelő hely jutott. Kézai beszámol Attila harcairól, hódításairól, csatáiról. Aquileia ostromával kapcsolatban esik szó Sabariáról. A város sikeres hun ostroma után az aquileiaiak a tengerparti szigetre menekültek, és megalapították Velencét. Azután Kézai így folytatja⁷⁴: „*A velenceiek egyébként, mint ahogy a régi velenceiek krónikája mondja, trójaiak. Trója pusztulása után ugyanis Aquileijában telepedtek le, amit állítólag ők alapítottak. Egyes vélemények szerint viszont a velenceiek Savariából valók. Savariát pedig a longobardok lakták; volt egy főiskolája is a földkerekség valamennyi népe számára, amelynek a költők alkotásai és a filozófusok tanításai révén ragyogó híre volt, bár a bálványimádás különböző tévelygéseinek szolgált. Ezt először Archelaus király pusztította el. Miután azonban a hunok (azaz az avarok) Pannoniából kiűzték őket, most – mint köztudott – a Ticino folyó mentén laknak, s páviaiaknak is hívják őket.*” Megjegyzése Velence alapításáról a XIV. századi krónikakompozíció összeállítójának annyira valószínűtlen volt, hogy a szöveget tagadó mondattá alakította: a velenceiek nem sabariai eredetűek, ahogy egyesek gondolják.

A hun történet számos mesészerű elemének és eseményeinek forrását felderítő Eckhardt Sándor nem tett kísérletet a magyarázatára.⁷⁵ Pedig éppen tőle tudjuk, hogy Kézai egy ideig tartózkodott Velencében vagy a környéken. Olyan nyelvjárási szavak fordulnak elő a munkájában, amelyek kifejezetten Velencére jellemzők.⁷⁶ Ezért a velenceiek sabariai⁷⁷ eredetéről szóló híradás megérdemli a figyelmet.

A forrásokból, a germán mondákból, a hazai hagyományokból merítő és a dunántúli romokra támaszkodó, az adatait és az időrendet saját logikája és ismeretei szerint társító Kézai gondolatmenetét és következtetéseit nem könnyű nyomon követni. A langobardok a hunok után hetven évvel, 526 körül telepedtek le a Dunántúlon, Sabariában nem laktak.

72 CHIESA 2013,

73 RÖSCH 1989, 32, 45.

74 Kézai Simon, A magyarok cselekedetei, Ford.: Bollók János, Budapest 1999, 16, 99., *Quidam autem Veneto de Sabaria fuisse opinantur*, *Scriptores rerum Hungaricarum* Budapestini 1937, I. 158.

75 ECKHARDT 1927–1928, 615: a forráshelyet úgy értelmezte, mintha Kézai Sabariából származó langobardoknak tartaná a velenceieket.

76 ECKHARDT 1927–1928, 464: *partitata, scartabela, soldanus, Realt, Vecca Venesia* stb.

77 A Sabaria névalak a III. századi feliratokon tűnik fel.

568-ban a Kárpát-medencét elfoglaló avarok elől hagyták el Pannóniát, és vonultak Észak-Itáliába. Együttes szereplésüknek – mai szemmel és mai tudásunk szerint – semmi alapja nincsen.

Hogyan jutott Kézai erre a következtetésre, mégis könnyen megfeythető.⁷⁸ Jól ismert, hogy a kelet felől érkező új hódítókat – bárkik voltak is – a forrásokban nem egyszer hunnak nevezték.⁷⁹ Kézai a hasonló megfogalmazásokból következtetett arra, hogy a ténylegesen az avar korszakkal majdnem egy időben élő, őket azonban megelőző langobardok egy évszázaddal korábban, a hunokkal egy időben laktak a Dunántúlon. Az Itáliába költöző langobardok (egyik) központja, később a királyság székhelye valóban Ticinum, a későbbi Pavia lett. Ezért írta Kézai, hogy a langobardok a Ticinum folyó mentén laknak, és páviaiaknak hívják őket. Úgy is fogalmazhatunk: Kézai felfedezte a „hunok” elől 568 húsvétján a Dunántúlról Itáliába költöző langobardokat, és amit a langobardokról tudott, bedolgozta a „hun” történetbe. Kézai közlései a langobardok történetéről nagy vonalakban helytállóak.

Kézai megkísérelte, hogy várost találjon a langobardok számára régi lakóhelyükön, Pannóniában is. Kétségtelenül törekedett arra, hogy a magyarok második bejövetelet megelőző eseményekhez „hiteles” helyszíneket találjon. Érthető, hogy ezeket a saját korában még látható, esetenként monumentális épületmaradványokban és kőfaragványokban fedezte fel. Ilyenek az Árpád-korban a római romok voltak. Az antik romokat – településeket – azonban névvel azonosítani nem tudta. Egyetlen olyan település volt a Dunántúlon, amelynek régi Sabaria nevét Kézainak ismernie kellett.

Sabaria, Szombathely nevéként, használt és ismert volt a XIII. században⁸⁰. A római város romjai, épületei még a XV. században is látványosan álltak.⁸¹ A helynév a Szent Márton-életrajzok első sorából ismert és földrajzilag meghatározott volt. A Szent Márton-életrajz ismerete egy egyházi embertől elvárható. Azt, hogy Kézai a langobardok városává tette, abban nemcsak az játszott közre, hogy egy ismert nevű régi városra volt szüksége. Kézait az győzhette meg Sabaria langobard várossá tételében, hogy Szent Márton személyében bizonyosságot talált arra, hogy lám, a sabariaiak valóban Ticinumba, a langobard fővárosba kerültek⁸²: Márton gyermekkorában szüleivel ugyanis Ticinumba költözött.⁸³ Hogy Sabariában híres pogány iskola működött, az Kézai gondolatmenetéből egyenesen következik. Ha ugyanis a langobardok pannóniai fővárosa Sabaria volt, a sabariaiak utódai pedig Ticinum-Papiába költöztek, akkor logikusan következtethetett arra, hogy a paviai „főiskolának” létezett az elődje Sabariában is. Tehát mindazt, amit paviai iskoláról tudott, azt – pogányként – Sabariában is feltételezte. Paviában már a VII. században grammatikai iskola működött, és nevezetes jogi iskola alakult ki. Az Észak-Itáliában járt Kézai tudhatott erről, ezért „joggal” feltételezte az itáliai város egyetemének elődjét Sabariában.

Honnan származhat ez a véleménye, hogy a velenceiek Sabariából valók? Kézai velencei vagy környéki tartózkodása alkalmával találkozhatott olyan emberekkel, akiknél a

78 ECKHARDT 1927–1928, 615–616.

79 Az említések tömege összegyűjtve megtalálható a sajnos csonkán maradt Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa Ser. A. Bd. I. Avari címszavában.

80 TÓTH – ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994, 7–8.

81 TÓTH E., Egy Szombathelyre vonatkozó XV. századi elpusztult kézirat, Savaria 11–12, 1977–1978, 451–458, Savaria – Szombathely története 1526-ig, Szombathely 1998.

82 ECKHARDT 1927–1928, 610.

83 *Sulpicius Severus*, vita S. Martini 2,1.

sabariai eredet hagyománya megmaradt.⁸⁴ Ezen a vidéken figyelhetett fel olyan földrajzi nevekre is, amelyek a munkája készítésekor inspirálhatták: ezek az Aquileiától és Velencétől északra vezető országút-elnevezések⁸⁵, amelyek a kalandozó magyarok emlékét, ott jártát bizonyították. Friuliban három út viseli az *Ongaresca* jelzöt. Aquileia mellett egy híd neve a Pons Ungaricus, Udinében is létezett egy hasonló útelnevezés.⁸⁶ A *via vel strata Ungarorum* és hasonló elnevezések a X–XI. századból ismertek.⁸⁷

Mivel Kézai Itáliában tanult, járt a vidéken. Érdeklődött a hazájával kapcsolatos írott és tárgyi emlékek után. Ahogy a Dunántúlon a romok, Itáliában a *strata Ungarorum* elnevezések is kíváncsivá tehettek, hiszen saját maga is ezen az úton jutott Itáliába. Talán éppen ennek köszönhető, hogy jobban figyelt a vidék hagyományaira, és érdeklődött utánuk. A venetói *via Ungarorum* neveknek más következménye is lehetett. Emlékeztette Kézait arra, hogy lám, a magyarok is ugyanazt az utat járták be, mint Attila észak-itáliai hadjárata alkalmával. Mindenesetre a tudomására jutott, hogy a vidéken olyanok is élnek, akiknél a sabariai származás hagyománya megmaradt. Ez elegendő bizonyíték volt számára, hogy megemlítsse: ősek költöztek Velencébe, amikor a szárazföldről a lagúnákba menekültek. Kézai munkájában kimutatható a velencei tájszólás, ami huzamosabb ott tartózkodást feltételez, és közvetlen kapcsolatokat is bizonyít. Nem kizárt, hogy a velenceiek sabariai származásáról írt ismeretét első kézből, helyi hagyományból szerezte. E tekintetben nem érdektelen körülmény, hogy a régi velencei nemesség legfelső rétegéhez tartozik az a család is, amely családnévként⁸⁸ a vértanú nevét viselte: a *Quirini* (Querini, Cirini) családról van szó.⁸⁹ Hogy a család honnan származott, nem tudjuk, mert a származást felsoroló forrás a Cirini család esetében, másokkal ellentétben⁹⁰ ezt nem közli⁹¹. Pannóniai származású másik előkelő családról a *Civitatium Venetiarum* feljegyezte⁹²: a Domarci-k Pannóniából származtak, és csodálatos képeket tudtak festeni. Ha az ő esetükben azt már nem tudjuk megállapítani, hogy a Velencébe költözésük a X. században, vagy mikor korábban történt.

Szent Quirinus tiszteletének meghonosodása Venetóban és a környékén bizonyítja a savariaiak itteni letelepedését. Persze nem csak a városban magában élők menekülésére kell gondolni, hanem a város nagy kiterjedésű territóriumáról elszármazottakra is. Ezek leszármazottaival találkozhatott Kézai Velencében.⁹³

84 A savariai hagyomány fennmaradását erősíthette a kora középkorban Szent Márton pannóniai születéshelyének az ismerete.

85 GOMBOS ALBIN, A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása. Hadtörténeti Közl. 1927, 462–3.

86 KRAHWINKLER 1992, 285.

87 Vö. VAJAY SZABOLCS., Der Eintritt des ungarischen Stämmesbundes in die europäische Geschichte 862–933, Mainz 1968, 31, 79; jegyzet KISS – TÓTH 1987, 127., KRAHWINKLER 1992, 285.

88 „Nei cognomini Veneziani troviamo impronte numerose ed evidenti di nomi di eredita latina attestati nei primi documenti come Quirinus, Venerius, Valerius, Basilius”: FOLENA 1970–1971, 455.

89 RÖSCH 1989, 273–274. BÁRÁNDY G., Velence fénykora, Budapest 1999, 140, 143. A Quirini család tagjairól lásd W. HEYD, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Stuttgart 1879, I. 247. Kérdés, hogy a legelőkelőbbek közé tartozó, ún. *tribunus*-családok között felsorolt Cirino család és a később, a XII. században feltűnő (RÖSCH 1989, 42, 43. jegyzet) Querini vagy Quirini család azonos-e (lásd: FOLENA 1970–1970, 465–466).

90 Pl. *Cerbani de Cerbia venerunt, anteriores fuerunt; Mauroceni de Mantua venerunt, Contareni de Concordia venerunt; tribuni anteriore fuerunt*, stb. Origo civitatum, editio tertia 146, 23–24, 148, 13–14, 150, 21–22.

91 *Cyverini (var. Qyverini), qui Cyrini Cynopi appellati sunt: tribinu anteriore fuerunt, cum omnibus convenientes et ab omnibus honorificati*, Origo civitatum, Editio tertia 148, 11–13.

92 *Pinctores, qui Domarci appellati sunt, anteriores fuerunt; de Panonia venerunt; mirabilem picturam facere sciebant.*

93 Minderről részletesen további adatokkal: TÓTH 2004.

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

AGNELLUS, LP

Agnelli qui et Andreas liber pontificalis ecclesiae Ravennatis, Hannover 1878., ed. Oswald. Holder-Egger, MGH SS rerum Langobardorum 265.

BALOGH 1935

Balogh A., Szent Quirinus vértanú püspök, Rákospalota 1935, reprint: Szombathely

BERTOLINO 1997

Bertolino, A., „Pannonia terra creat, tumulat Italia tellus”. Presenze Pannoniche nell’area di s. Sebastiano, RACr 73, 1997, 116–127.

BHL

Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis, Supsidia hagiographica 6. Bruxelles 1900–1901, I–II.

BUSCHHAUSEN 1971

Buschhausen Helmut, Die spätrömischen Metallscrinia und frühchristlichen Reliquare I. Katalog. Wiener Byzantische Studien IX. Wien 1971.

CUSCITO 1974–1975

Cuscito, Giuseppe., Testimonianze archaeologico – monumentali sul piu antico culto dei Santi nella Venetia et Histria”, Aquileia Nostra 45–46, 1974–1975, 631–668.

CUSCITO 1976

Cuscito, G., Le origini cristiane nella Venezia orientale, Aquileia Nostra 47, 1976, 298–310.

DASSMANN 1975

Dassmann, E., Ambrosius und die Märtyrer, Jb. für Antike und Christentum, 18, 1975, 49–68.

DEICHMANN, RAV. 1976

Deichmann, Franz Wilhelm. Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes. Kommentar, 2. Teil, Wiesbaden 1976.

DEICHMANN, RAV. 1989

Deichmann, Fr. W. Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes. Kommentar, 3. Teil, Stuttgart 1989.

DELEHAYE MH Comm.

Delehaye Hyppolite, Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum, Acta Sanctorum novembris Tomi II. pars posterior, Bruxelles 1930.

DELEHAYE 1933

Delehaye, H., Les Origines du Cult des Martyrs, Bruxelles 1933.

DENIS-BOULET 1967

Denis-Boulet, Noël Maurice, L’Inscription Damasienne „Ad Catacumbas” RAC 43, 1967, (Miscellanea Josi II) 111.

DUCHESNE 1923

Duchesne, Louis., La „Memoria Apostolorum” de la via Appia, Atti della Pontificia Accademia romana di archaeologia, Miscellanea Giovanni Battista de Rossi 1923, 361–406 = Scripta minora. Études de topographie Romaine et de géographie ecclésiastique, Collection de l’École Française de Roma 13. Roma 1923, 247. – az első kiadás lapszámait idézem.

ECKHARDT 1927–1928

Eckhardt Sándor., A hun történet keletkezése, Századok 61–62, 1927–1928, 465–491, 605–632.

EGGER 1948

Egger, Rudolf., Der heilige Hermagoras II. , Carinthia I., 136–138, 1948, 208–246.

FERRUA 1961

Ferrua, Antonio, Lavori a S. Sebastiano, RACr 37, 1961.

FOLENA 1970–1971

Folena, G., Gli antichi nomi di Persona e la storia civile di Venezia, Atti dell’Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti 129, 1970–1971, 445–484.

KATIČIĆ 1999

Katičić Radoslav, *Literatur- und Geistesgeschichte des kroatischen Frühmittelalters*. Österreichische Akademie der Wiss. phil.-hist. Klasse, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung 40, Wien 1999.

KOVÁCS 2011

Kovács Péter, *Fontes Pannoniae antiquae in aetate Tetrarcharum* (A. D. 285–305) Budapest 2011

KRAHWINKLER 1992

Krahwinkler, Harald, *Friaul im Mittelalter*, Wien–Köln 1992.

LANZONI 1927

Lanzoni, Fr., *Le diocesi d'Italia dalle origini al principio del secolo VI. (an. 604)*. Faenza 1927.

MARUCCHI 1892

Marucchi, Orazio, *Via Appia, Scavi nella Platonica presso il cimitero di S. Sebastiano sulla via Appia*, *Notitia degli Scavi* ser. IV. 10, 1892, 90.

MONTICOLO 1890

Cronache Veneziane Antichissime, Monticolo, Giovanni. Vol. 1. Roma 1890, repr. 1969.

NAGY 1947

Nagy Tibor, *A Quirinus-reliquiák translációjának időpontja Pannonia prima későrómai sorsának tükrében*, *Regnum* 1944–1946[1947], 244–257.

NIERO 1982

Niero Antonio, *I martiri aquileiesi*, *Antichità Altoadriatiche* 12, 1982.

NIERO 1985

Niero, A., *Santi Aquileiesi e veneti in Dalmazia*, in: *Aquileia la Dalmazia e l'Ilirico*, *Antichità Altoadriatiche* XXVI., Udine 1985.

Origo civitatum

Origo civitatum Italiae seu Venetiarum (*Chronicon Alinate et Chronicon Gradense*), a cura de Roberto Cessi, Roma 1933.

Paulus Diac.

Pauli historia Langobardorum, ed. L. Bethmann. G. Waitz, *MGH SS rerum Langobardorum et Italicarum*, Hannover 1878.

PWRE

Pauly-Wissova Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft

RACR

Rivista di Archeologia Cristiana

RONCAIOLI 1980–1981

C. Roncaioli, *S. Quirino di Siscia e la sua translazione a Roma*, *Quaderni dell'Istituto di Lingua e letteratura latina* 2–3., 1980–1981., 215–249.

RÖSCH 1989

Rösch, Gerhard, *Der venezianische Adel bis zur Schliessung des Grossen Rats*, *Zur Genese einer Führungsschicht*, *Kieler Historische Studien* Bd. 33. Sigmaringen 1989.

RUINART 1857

Acta Martyrum selectae, Ruinart, Theodor., Ratisbonae 1857.

ŠAŠEL

Šašel, Jaro, *Siscia*, *PWRE Suppl.* XIV.

SIMONETTI 1955

Simonetti, Manlio *Nuovi Studi Agiografici*, *RACr.* 31, 1955, 233–243.

Szent Márton Kat. 2016

Szent Márton és Pannonia. Kereszténység a római világ határán. Szerk. Tóth E. – Vida T. – Takács I. *Pannonhalma – Budapest*, 2016.

TÓTH 1973

Tóth E., *Late antique imperial palace in Savaria*, (The question of the so-called Quirinus basilica) *Acta Archaeologica* 25, 1973, 117–137.

TÓTH 1975

Késő antik császári palota Savariában, *Vasi Szemle* 29, 1975, 420–440.

TÓTH 2004

Tóth E., A velenceiek sabariai eredete, (Kézai, Gesta Hungarorum 16.) *Analecta Mediaevalia* 2, 2004, 237–270.

TÓTH 2011

Tóth E., Bevezetés Szent Quirinus vértanú szenvedéstörténetéhez, in: Balogh A. *Szent Quirinus vértanú püspök*. Repr. Szombathely 2011. 51–86.

DE WAAL 1894

De Waal, Anton, Die Apostelgruft ad Catacumbas an der Via Appia, RQ Suppl. III. Roma 1894.

TÓTH – ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994

Tóth Endre – Zágorhidi Czigány B., Források Savaria-Szombathely történetéhez, *Acta Savariensia* 9, Szombathely 1994.

ZEILLER 1918

Zeiller, Jacques, Origines chrétiennes dans les provinces Danubiennes de l'Empire Romain, Paris 1918.